

САЦЛЫН СУДРУУДЫН ТУХАЙ

Товч агуулга: Сацлын зан үйл нь нүүдэлчин монголчуудын амьдралын хэв маяг, сэтгэлгээний онцлог, ард түмний мэдлэг, туршлагыг хадгалж, үеэс үед уламжлагдаж ирснийхээ хувьд түүх, усаатны зүй, хэл соёлын чухал хэрэглэгдэхүүн болдог. Энэ нь уул, усныхаа эзэн, лус савдгийг аргадаж, тэдэнтэй үгийн ид шидээр харилцаж, идээ цайныхаа дээжийг өргөж, хүндэтгэн дээдэлсэн соёл болон хөгжиж ирэхдээ, монголчуудын аж төрөх ёсны сэтгэлгээний тусгал болж, байгаль дэлхийтэйгээ харьцах, хүсэмжлэн гуйх өдөр тутмын арга хэрэгсэл болсоор ирснийг тодруулав. Мөн сацлын судруудын үзэл санааны онцлог нь нүүдэлчдийн өдөр тутмын амьдрал ахуйг байгаль орчин, таван хошуу малтайгаа холбон илэрхийлсэн, эртнээс уламжлалтай аж төрөх ёсны амьдралын хэв маягийг өргөн хүрээнд дүрслэн харуулах, түүнчлэн бүтэц зохиомжийн онцлогийг тус тус тодруулав.

Түлхүүр үг: сацлын зан үйл, сацлын судар, бүтэц зохиомж, онцлог.

Chuluun Zayasuren

The Institute of Language and Literature of the Mongolian Academy of Sciences
Ulaanbaatar, Mongolia

ABOUT SPRINKLING SUTRAS

Abstract: Among Mongolians, sprinkling ritual word with deep content of wisdom, upbringing, education, culture has been kept until the present time, as well as it respects Mongolian history, ethics, heritage and custom. While sprinkling is respect which dedicates to hidden dormant power, ritual giving ceremony is the one that praises and gives conspicuous to touchable real things and living things. Generally, giving ritual ceremony is old traditional custom that is offering the favor bag with livestock fat to increase their favor and income. However there are differences between sprinkling and giving ritual ceremony, both of them honor and respect the best of dairy products.

It is considered that thanks to the heaven, they are rich in dairy products, five kinds of livestock and no loss of cattle and glaze during the harsh winter, no drought during the hot summer time as well. Also Mongolians pay more attention on environmental phenomena than themselves and believe that natural condition is important for them to live calmly and pleasantly. This view is reflected on the sprinkling ritual words. Symbol includes national cultural specific features as it is unique reflection of their mentality, custom, morality and lifestyle. Also symbols of time, direction, color and number play important role in nomadic life. Mongolians respect the sun rising direction and they offer milk to that direction and these kinds of rite are reflected on sprinkling ritual words.

Keyword: sprinkling, sutra, words, traditional custom, ritual.

Сацлын зан үйл нь нүүдэлчин монголчуудын амьдралын хэв маяг сэтгэлгээний онцлог, ард түмний мэдлэг, туршлагыг хадгалж, үеэс үед уламжлагдаж ирснийхээ хувьд түүх, усаатны зүй, хэл соёлын чухал хэрэглэгдэхүүн болдог. Энэхүү зан үйл нь монголчуудын хөх тэнгэр эцэг, хөрст дэлхий эх, уул хайрхан минь хэмээн хүндлэн шүтэж, тайж тахиж, идээ цайныхаа дээжийг өргөж ирсэн үеэс эхлэлтэй. Тиймээс ч цэцэн билигт ард түмэн маань “Баянзүрхийн сацал”, “Сацлын судар”, “Зотол хааны сан сацлын судар”, “Гурван голын сацал”, “Өндөр Хөхүйн овооны сацлын үт”, “Сацлын бичиг хэмээх судар”, “Овооны тахилын сацлын өчил”, “Тэрийн гурван сацал”, “Хар сүлдийн сацал”, “Тэнгэрт тахил өргөх гүүний сүүний сацал оршвой”, “Үхрийн үрсийн сүүний сацлын үт”, “Хонины сацлын үт” гэх мэт сацлын судрыг туурвисан нь өдгөө аман болон бичгээр уламжлагдан иржээ. Газар усны эзэд (хожим төвөд хэлээр лус савдаг хэмээн нэрлэх болсон) гэдэг нь хүний нүдэнд үзэгдэхгүй хий зүйл байдгийг эртний хүмүүс байгалиас заяасан онцгой хүч чадал гэж ойлгож байсан. Тиймээс өөрийн амьдран суух нутгийн ойролцоох газрын уул овооны тогтоц, хэлбэр дүрсээр ийм тийм уул хайрхан, булаг шанд хэмээн нэрлэж, газар орны эзэд орших орон болгон төсөөлж, ойр хавийн айлууд нь тахиж, шүтээн болгож ирсэн. Жишээ нь, Алтай, Хангай, Отгонтэнгэр, Богд, Баянзүрх, Хэнтий гэх мэт уулс, Онон, Хэрлэн, Сэлэнгэ, Увс, Туул гэх мэт гол мөрний эздийг тахидаг. Ийнхүү монгол орны алдартай уулс, хайрхан гол мөрөн, нуурын нэр сацлын судруудад хамгийн их дамтамжтай дүрслэгдсэн байгаа нь хүн байгаль хоёрын зохицол, уул овоо тэргүүтнийг тахин шүтэж, өөрийн хүслээ гуйх, амьдрал ахуй, таван хошуу малаа даатгах зэрэг зан үйлийн дүрслэл болон өргөжжээ. Тухайлбал: “Баянзүрхийн сацал”-д:

“...Энэ зүгт мөндөр, хяруу, ган зуд хийгээд

Дайсан дээрэм хулгай цэрэг хямралын
Аюул тэргүүтнийг хоцролгүй няцааж
Сахин ивээх өмөг садан тэргүүтнийг
Алмайдалгүй хань нөхөр хийгээд
Сайн эзэн болон зохио...” [МҮНС, ГБХ-т-3539/96:3]

хэмээн дурдсанаас сацлын зан үйл нь эхнээсээ байгальтай хүйн холбоотой явж ирсний зэрэгцээгээр түүнд тухайн нийгмийн янз бүрийн үзэгдэл юмсын нөлөө бага зэрэг тусгалаа олсон нь харагддаг. Бичгээр уламжлагдан ирсэн сацлын судрын агуулгыг ажиглахад уул усанд сацал өргөх зан үйл нь бөө мөргөлийн олон тэнгэр нэртэд хандаад сүүлдээ шарын шашны элементүүдийг өөртөө шингээж бөөгийн мөргөл, шарын шашинтай холилдон орших болсон бөгөөд энэ нь аман зохиолын агуулгын хувьслыг ч давхар илтгэж байна.

Бөөгийн мөргөл нь хүн байгалийн хүйн холбоог гол болгодог. Энэ утгаараа бөөгийн тэнгэр, газар уул усны эзэн онгонд идээ цайныхаа дээжийг өргөх ёс нь монголчуудын хувьд буян хишиг, сайн сайхныг хүсэн гуйсан гүн утга агуулгатай, эрт дээр үеэс уламжлагдан ирсэн соёл юм. Бөөгийн мөргөл, бурхны шашин хоёрын аль алиных нь зан үйлийг шингээн хадгалсан нийлэг шинжтэй сацлын судар ч бидэнд уламжлагдан иржээ. Тухайлбал, “Сацлын судар”-т:

“...Очирдариин мөн чанар язгуур үндэсний лам нарт сүү тахилыг гурван ес өргөн сацмой.

Ядам мандал бурхны чуулган бүхний сүү тахилыг 39 сац.

Арван зүгийн гурван цагийн хамаг бурхнаа сүү тахилыг 39 сац.

Бас сайн цагийн мянган бурхан тэргүүтэн бурхан бодисадва сараван бэртэй равтай
бүхнээ 39 сац...

Заяагч тэнгэрт 39 сац

Зовхисын тэнгэрт 29 сац

Хязгаарын тэнгэрт 69 сац

Жилийн тэнгэрт 29 сац...” [Сацлын судар, 4850/96: 3]

шарын шашны үеийн дэлгэрэлтийн үеийг харуулаад сүүлд нь тухайн нийгмийн гол гол хүмүүс болох өнгөрсөн-одоо-ирээдүй гурван цагийн лам, шавь, ноёд, албат, баячууд, ард олон өвчин зовлонгүй, гачигдах зүйлгүй цөмийг нь амар тайван байлгах тухай чин хүсэл эрмэлзэл тод тусгагдсан бол цааш бөөгийн олон тэнгэрүүдэд сүүн сацал өргөсөн тухай өгүүлэмж байгаагаас харахад хоёр шашны үйл явц сүлэлдэж агуулгыг өргөн дэлгэр болгосон нь ажиглагдаж байна.

Мөн “Гурван голын сацал”-д: Архангай аймгийн нутагт орших Тамир, Хануй, Хүнүй хэмээх алдартай гурван голын байгалийн гоо сайхныг магтан сүүн сацал өргөж, тэдгээрт орших лус савдгийг нь аргадан тайтгаруулж ивээлд нь сайн сайхан амьдарна гэсэн чин хүсэл эрмэлзлэл нутгийн ард түмний сэтгэхүйд тод тусгалаа олжээ. Эдгээрт байгалийн гоо үзэсгэлэн, амьдралын хэв маяг хэрхэн дүрслэгдснийг тодруулбал,

“...Шаагин бэлчих түг түмэн гөрөөстэй

Шагшран донгодох бум буман шувуудтай

Салаалан найгах түмэн живаа мөчиртэй

Саран дагина саатан хүлээх учраптай

Санасан хэрэг ёсчлон бүтэх тавилантай

Сарьдаг их хангайн уулсаас эх авсан

Садан олон ард биднээ ундаачсан

Сайхан тамирдаа есөн ес сацна

Цөөн цөд, цөөн цөд, цөөн цөд...” [Гурван голын сацал-х-4; хд-22; То-22; хн-6; ху-304] гэх мэтээр эхний хоёр мөрөнд тамирын голын байгалийн дүр зураглалыг араатан жигүүртнээр /түг түмэн гөрөөстэй, бум буман шувуудтай/ гэж гаргасан бол харин дараагийн мөрөнд /түмэн живаа мөчиртэй/ хэмээн байгалийн үзэгдлээр харуулсан бол сүүлийн мөрүүдэд /саатан хүлээх учралтай, ёсчлон бүтэх тавилантай/ хэмээн хувь хүн, амраг хайрын сэтгэл, ажил хэрэг сэтгэлчлэн бүтэх жам ёсыг илтгэхдээ амраг хайртын гунигласан сэтгэл тайлагдаж, ажил амьдрал энэ л голд цэгцрэх, жам ёсны тухай өгүүлжээ.

Мөн хангай дэлхий, газар усанд холбогдох сацлын судруудын агуулгыг ажиглахад сацлын үгүүдээс ялгарах бас нэг онцлог бол Алтай, Хангай, Хэнтий, Бурхан халдун, Богд хан уул, Хэрлэн, Туул гэх мэт монгол орны алдартай өргөн уудам газар нутгийн уул хайрхад, ус мөрний нэрийг цөмийг нь дуудаж сүүн сацал өргөсөн өгүүлэмж олонтоо давтагдаж байгаа юм. Жишээлбэл: “Сацлын судар”-т:

“...Ялангуяа халхын орны Отгон тэнгэр, Алтай хангай, Хэнтий богд, Богд хан уул хийгээд Туул гол, Хэрлэн тэргүүтэн энэ бүхэнд агч дэлхийн эзэд ба лусын хаад тэргүүтэнд сүүн сацлыг ерэн ес өргөн

сацмой...” [Сацлын судар-34/96, 4850-51/96, МҮНС] гэжээ. Энэ нь нүүдэлчдийн амьдрал ахуйд байгаль орон зайн сэтгэлгээ хамгийн чухал үнэт зүйл гэдгийг батлан харуулж байна. Мөн нөгөөтээгүүр монгол орны өргөн уудам газар нутгийг хамардаг учир олон мөр шүлгээс бүрдэл болдог онцлог ч ажиглагдаж байна.

Сацал өргөх ёс нь гүү, үхэр, ингэ, хонины гэх мэтээр таван хошуу малын аль алинд нь хамааралтай ч төллөх цаг хугацаа, сааль сааж эхлэх үетэй холбогдсон бага зэргийн ялгаа бий. Мөн сацал өргөх ёсыг хавар цагийг угтах баяр буюу төлийн баяр болгон тэмдэглэдэг бол гүүний үрс гаргах ёсыг идээ цагаа дэлгэрч эхэлсний дараа зун цагийг угтах баяр болгон тэмдэглэдэг. Энэ үед тэнгэр уул усны далдын эзэнд сүүний дээж өргөж, хайр энэрлийг нь гуйсан агуулгатай сацлын үг хэлдэг уламжлалтай. Тухайлбал, “Хонины сүүн сацал өргөх ёс”-д:

“...Хөх мөнх тэнгэрээс заяат төрөгсөн

Хөх халзан хонины чинь сүү... [Монгол сацал, мялаалгын үгийн дээжис, 2014, 103 т.]

“Гүүний үрс (сүүний) сацлын үг”-энд:

“...Хан мөнх тэнгэрээс заяат төрсөн

Хамаг бүгдийн эс амссан...” [Монгол сацал, мялаалгын үгийн дээжис, 2014, 93 т.]

гэсэн өгүүлэмж хонь, үхэр, гүүний сацлын судрын олон хувилбарт байх боловч ерөнхийдөө бүтэц агуулгын хувьд хоорондоо ижилхэн байна. Хонь, үхэр, гүүний сацлын судрууд олон хувилбараар байх боловч ерөнхийдөө бүтэц агуулгын хувьд хоорондоо ижилхэн. Сацлын судруудад тэнгэрээс заяат төрсөн хонь, гүү, үхэр, хамаг бүгдийг заяасан “тэнгэр” гэсэн үг олон удаа давтагддаг нь тэнгэрийг бүх юмыг үүсгэсэн эцэг хэмээн үздэг үзэлтэй холбоотой. Мөн тэнгэрийн ивээлээр ган гачиг, зуд турхангүй, өнтэй сайхан байж мал сүрэг өсөн идээ цагаа элбэг байна гэх агаад монголчууд өөрсдөдөө бус хүрээлэн буй орчны юмс үзэгдэлд илүү ач холбогдол өгч, тэдний ахуй амьдрал сайн байж, амар амгалан аж төрөхөд хүний үйл ажиллагаанаас илүүтэйгээр байгалийн ааш араншин, буян хишиг чухал хэмээн гүнээ итгэсээр иржээ. Учир нь жилийн дөрвөн улирал нь эрс тэс уур амьсгалтай. Цаг агаарын энэхүү эрс тэс байдал нь бэлчээрийн мал аж ахуй эрхэлдэг нүүдэлчин монголчуудын хувьд ихээхэн учир холбогдолтой байдаг. Дөрвөн улирлаас малчдад болон мал аж ахуйд хамгийн хүнд хэцүү цаг агаартай нь өвөл, хавар байдаг. Өвөлд их цас унадаг, хэт хүйтрэх, харын зуд, хаврын цагт салхи шуурга, хүйтэн хавсарга ихсэх зэрэг цаг агаарын гэнэтийн хатуу ширүүн үзэгдэлтэй малчид байнга тулгардаг. Энэ нь малчин хүнд олон талын мэдлэг ухаарал, ажил амьдралын туршлага, авхаалж самбааг сорих хугацаа юм. Энэ тухай “Гүүний сүүг сацах ерөөл оршвой”-д:

“...Хаврын цагт

Элбэг амар болоод

Эдүгээ зун ба

Намрын цагт

Үргэлж зохист болж,

Өвлийн цас

Цагаар орон,

Өдийхнөөр (өчүүхэн) гутамшиггүй болоод,

Эзэд хаад ба

Үүрд жаргалтан болтугай...” [МҮНС, ГБХ-т4075/96]

гэсэн нь дөрвөн улирлын туршид тохиолдох байгалийн гамшиг зуд зурхан, цас хүйтний аюул, хаврын ширүүн салхи (шуурга), зун цагийн ган гачиг, гэнэтийн ширүүн дуу цахилгаантай бороо орохгүй байхыг хүссэн цэвэр гуйлтын шинжтэй үгс байна.

“Үхрийн сацлын судар” нь байгаль дээр оршигч зүйлсийн цаана ямарваа нэгэн эзэн байна гэж үзээд /жишээ нь уул усны эзэн “цагаан өвгөн” байна гэж үзээд түүнд сацал өргөдөг/ түүндээ сүсэглэн биширч сүүнийхээ дээжийг өргөхдөө,

“...Эмүгийн дээд

Эрхэт мөнх тэнгэр

Хан газар усан

Түмэн одод

Өдрийн чинь сайныг эрэн

Цагаан үнээний сүүгээр

Газар усны эзэнд

Цагаан өвгөн дор

Есөн ес сацан мөргөмүү...”

хэмээх шившлэгийн үгийг хэлж сацал өргөдөг. Энэ нь монголчууд “мялзангийн цагаан өвгөн”-ийг газар усны эзэн гэж тооцохын зэрэгцээ “үхрийг өсгөгч тэнгэр” хэмээн ойлгож түүнд болон тэнгэр уул усны далдын эзэнд ийнхүү сааль сүүний дээжээр сацал өргөдөг байсны нэг илэрхийлэл юм. Эртнээс ингэж уламжлагдан ирсэн “Үхрийн сацлын судар”-т өгүүлэгдэж байгаагаар монголчууд үхэр сүргийн үүлдэр угсаа, чанарыг сайжруулахын тулд “гаднаас” буюу өөр улс, нутаг орноос үхэр авчирдаг байжээ. Мөн үхрийг элдэв осол, араатан амьтан, гай зовлонгоос хамгаалж өгөхийг “мялзангийн цагаан өвгөн буюу цаст уулын цагаан өвгөн”-өөс гуйн дээрх сацлыг өргөдөг нь үхэр шүтээнтэй холбоотой бус харин байгаль дэлхий дээрх аливаа нэгэн зүйлд эзэн гэж байдаг гэх үзэл ойлголттой салшгүй холбоотой юм.

Дээр дурдсан сацлын судруудын гол өгүүлэгдэхүүний давтамжийн тоогоор нэгд тэнгэр, өргөн уудам газар нутаг, онгон тансаг байгаль дэлхий орж байгаа нь нүүдэлч малчдын оюун санааны ертөнцөд байгалийн төсөөлөл чухал байр эзэлж байна. Мөн сацлын судруудын үзэл санааны онцлог нь нүүдэлчдийн өдөр тутмын амьдрал ахуйг байгаль орчин, таван хошуу малтайгаа холбон илэрхийлсэн, эртнээс уламжлалтай аж төрөх ёсны амьдралын хэв маягийг өргөн хүрээнд дүрслэн харуулснаараа онцлогтой байна.

Сацлын судруудын бүтэц зохимжийг ажиглавал, сацлын сударт дурдагдсан уул усны нэрийг ажиглавал энэтхэг, төвөд, хятадаар дамжин монгол орны алдартай отгон тэнгэр, алтай, хангай, хэнтий, богд хан уул, туул, хэрлэн гэх мэт гол мөрний нэрийг дурдаж сүүн сацал өргөсөн байна. Энэ нь умардаас хойш чиглэсэн бурхны шашны дэлгэрэлттэй, нөгөө талаар дорнын соёлын нөлөөтэй холбоотой. Энэхүү бүтэц зохиомжийн дараалал сацлын сударт хадгалагджээ. Жишээ нь: “Гүүний сүүний сацлын судар оршвой” гэх сударт:

– Этүгэн эх, Хан газар усан, Өвсөн уул, Сүмбэр уул, Сүн далай, Ганга мөрөн, Энэтхэгийн очирт суурин, Номын мөнх газар, Мөсөн уул, Алтай хан, Хатан эх, Хятадын У-тай Шан уул, Балзуна арал, Зэлмэн хан, Шунхал хан, Арвас алшаа, Хябун цэнт

– Ижил мөрөн, Хэрлэн, Туул, Эрчис мөрөн, Хуа дов, Дэлүүн болдог, Дэвсэх сагалгар мод, Идэр мөрөн, Улаан хошуу, Орхон, Туул, Хэрлэн зэрэг газар усны эздийг бүгдийг нь тоочин сүүн сацал өргөхдөө хүн малынхаа амар амгаланг даатгаж сүүн сацал сацсан байх жишээтэй. Сацлын судруудад газар усны нэр яг адилхан давхцаж байгаагаас харахад нэг хүн зохиосон юм уу эсвэл нэг нэгнээсээ санаа авсан байж магадгүй юм.

Дээрхээс дүгнэхэд: “Сацал өргөх ёс нь анх монголчуудын сүсэглэн бишрэх үзэлтэй холбогдон гарч, тэдний оюун санаанд шашингүйн үзэл ялах үеийг хүртэл уламжлагдсаар ирсэн бөгөөд эдүгээ үед шашин шүтлэгийнхээ агуулгыг алдаж уламжлалт зан заншил” (Баярсүрэн, 1977: 158) болон үлдсэн гэсэнтэй санал нийлдэг билээ. Сацлын судруудын шүлгийн өгүүлэгдэхүүний давтамжийн тоогоор тэргүүн эгнээнд тэнгэр, өргөн уудам газар нутаг, онгон тансаг байгаль дэлхий орж байгаа нь нүүдэлч малчдын оюун санааны ертөнцөд байгалийг үзэх үзэл, төсөөлөл чухал байр эзэлсээр ирсний тусгал ажээ. Сацлын зан үйлийн шүлгийн агуулгын үзэл санааны төвд нүүдэлчдийн өдөр тутмын амьдралын хэв маяг, байгаль ахуй орчинг таван хошуу малтай холбон илэрхийлсэн нь монгол үндэстний өвөрмөц сэтгэлгээний онцлогийг харуулж байна.

Ном зүй

Баянзүрхийн сацал-3539/96, МҮНС.

Баярсүрэн, Ц. 1977), Үхрийн сацал сацах ёсон [Linguistics studies].

Гурван голын сацал-х-4; хд-22; То-22; хн-6; ху-304, (ХЗХ-гийн ДУСХ-т).

Гүүний сүүг сацах ерөөл оршвой- 4075/96, МҮНС.

Гүүний үрс гаргахын сацлын судар-ХЗХ-ийн Төвд номын хөмрөг, 0829 М405 (727).

Монгол сацал, мялаалгын үгийн дээжис [Collection of Mongolian Folklore-XLV]. Эмхэтгэж, удиртгал бичсэн Ч. Заяасүрэн, ариутган шүүсэн Академич Д. Цэрэнсодном. Улаанбаатар, 2014. Х.176.

Сацлын бичиг хэмээх судар оршвой (Ганболд багшийн хувийн цуглуулгаас).

Сацлын судар-34/96, 4850-51/96, МҮНС.